

Б. БӘБИЖАН

ЖЕТІСУ ӘНШІЛІК ДӘСТҮРІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жетісу өн өнерін зерттеуді ең алғаш қолға алған адамдардың бірі — өнертану ғылымдарының кандидаты, музыка зерттеушісі Алма Темірбекова. Қазақ радиосының “Алтын қорында” оның 1985 жылы жазылған 25 минуттық “Песни Семиречья” атты радиохабары сақталған. Онда ол “Жетісу өңірінің музыкалық мұрасын зерттеу 1957 жылы Жоғарғы Кеңестің бұйрығымен консерваторияда фольклорлық лабораторияның ашылуымен байланысты”, — дейді. Сол жылы Қазақстанның бүкіл өңірлеріне ғылыми экспедициялар ұйымдастырылып, зерттеуші А. Темірбекова Жетісу жерінің әндерін жинақтауды бастаған. Зерттеу нәтижесінде ғалым “Қазақтың халық әндері” атты жинақ шығарады [1]. Аталмыш жинақта ғалым жұмыс барысында оған ғұрыптық әндердің, лирикалық, қалжың әндердің көп кездескенін айтады. Мәселен “Ауру шалдың әні” деген қалжың ән, “13 жаман” деген өсиет термесі, “Бактыбайдың әні” деген авторлық әндерді зерттеуші өз құлағымен естіп, жазып алып, радиохабар жасап, нотаға түсіріп жарыққа шығарған. Ал қазіргі кезде бұл әндер мүлдем әншілердің репертуарында кездеспейді.

Көп жылдар бойы зерттеу нысанынан тыс қалған Жетісу өлкесінің әндері тек 1998 жылы ғана толық жинақталып „Өнер” баспасынан „Жетісу әуендері” деген атпен жарық көрді. Әндерді жинап нотаға түсірген, осы өлкеде туып-өскен жас ғалым, музыка зерттеуші Базаралы Мүптекеев болса, ән мәтіндерін жинақтап басаяғын толықтырған филология ғылымдарының кандидаты Сағатбек Медеубекұлы. Бұл жемісті еңбек бірнеше бөлімдерден тұрады. Жинақ салт-дәстүр әндері, қара өлеңдер және кәсіби-авторлық әндер деп бөлінген. Бұл жинақтан Жетісу әндеріне және әнші, композиторларына байланысты толық мағлұмат алуға болады. Бұның алдында да Жетісуға жататын бір өңірдің ғана әндері жинақталған „Қазығұрт әуендері” атты жинақ жарық көрген [2].

Жалпы Жетісу әндерін ең әуелі мәтінінен, содан кейін әуендік жағынан басқа дәстүрлерден тез ажыратып алуға болады. Көптеген Жетісу әндерінің сөздерінде жер-су аттары кездеседі. Мәселен “Дегенде Сарыбеткей, Сарыбеткей”,

немесе “Біздің ауыл сұрасаң Тоғызбұлақ”, “Орта Меркі, Шет Меркі”, “Аулым менің Үшқакпақ, Нарынқолдың аймағы”, “Майтөбе жайлауы-ай”, «Сусамыр — елдің жайлауы-ай», «Ауылым Кеген бойында» деген атаулар мен сөзтіркестер жиі кездеседі.

Жоғарыда айтылғандай Жетісу жерінде ғұрыптық, салт-дәстүр әндер өте қатты дамыған. Мәселен, Қазақстанның басқа өңірлеріне қарағанда мұнда «жоқтау» жанрының өзі, орындалу рәсіміне байланысты бірнеше түрлерге бөлінеді. Олар: *естірту, дауыс, дауыс айту, жылау* деп аталады. Әуендік жағынан Жетісу жоқтауларының диапазоны кіші терциядан аспайды, ал «дауыстардың» диапазоны кеңірек, мәтінінде баяндау болған соң, әуені де терме тектес келеді. Осы өлкеге кең тараған жанрлардың тағы бірі «жарапазан» деп аталады. Бұл ән мұсылмандық салт-дәстүр бойынша, ораза айында айтылады. Әдетте ауыз ашылған соң кішкентай балалар немесе жасөспірімдер топтасып көше аралап, әр үйдің тұсына барып жарапазан айтып, өнде сол үйдің иесін мақтап, көңілін табуға тырысады, Ал үй иесі болса өз кезегінде жарапазанды естіген соң үйінен ақша, немесе төтті тағамдар алып шығып жарапазан айтушыларға таратуы тиіс.

«Үйін, үйің үй екен,
Үйдің көркі ши екен,
Саба көркі бие екен,
Ақ сарайдай көрінген
Қайсы байдың үйі екен» [3,18].

Әуендік құрылысы жағынан жарапазан әндері қарапайым болады, көбінесе октава ауқымынан аспайды. Олардың қысқа да болса міндетті түрде қайырмасы болады. Себебі ән сөзіне бүкіл қауымды ораза айымен құттықтайтын сөздер осы қайырмасында айтылады.

Салт-дәстүр жанрына жататын тағы бір ән «тойбастар» деп аталады. Басқа өңірлерде кездесе бермейтін бұл жанрдың тамыры тереңде жатыр. Осы күнге дейін үзілмей орындалып жүрген Жетісу тойбастарларының сөздерінен-ақ олардың көнелігін және қай өлкенікі екендігін білуге болады.

«Баста десең бұл тойды Албан бастар,
Бастай алмай отырған есіл жастар» [3,24].

Бір қызығы тойбастар әні тойдың соңында айтылады, оның мағынасы «той тойға ұлассын» деген тілекке саяды.

Бұл өлкеде «сыңсу» жанры да ерекше дамыған. Сыңсудың өзі: «жұбату», «қоштасу», «қыздың қоштасуы» болып бөлінеді. Әуендік құрылысы жоқтауларға өте жақын, оның тек ән мазмұнынан ғана сыңсу екенін білуге болады.

Ел ішінде осы күнге дейін ғұрыптық басқа жанрлар да жақсы сақталған. Қазақстанның барлық өлкесіне тән «бесік жыры» жанры да Жетісуда күні бүгінге дейін айтылады.

Жетісу жерінде аса бір үлкен және кең тараған жанрлардың бірі — «қара өлен» жанры. Жоғарыда аталған жинақтың ішінде 114 қара өлен үлгілері енген. Бұл өлкеде қара өлендер осы күнге дейін өздерінің әлеуметтік мәнін жоймаған. Әуендік жағынан қарапайым бұл әндердің құрылысы көбінесе октава ауқымында жүреді. Әндердің басым көпшілігі мажорлы ладта, яғни көтеріңкі көңіл күйде айтылады.

Жетісу өңіріндегі кәсіби әншілік дәстүр, басқа өлкелердегідей ХІХ ғасырдың соңында қалыптасты. Мұндағы әншілік мектептің қалыптасуына себепші болған, діңгегіне ту тіккен — ән дүлдiлі Кенекен деп айтсақ қателеспейміз. Зерттеуші-ғалым Мырзатай Жолдасбеков өзінің „Тоқсан толғау” атты еңбегінде Жетісуда Кененнен бұрын да әншілердің, сал-серілердің болғандығын жазады. Ғалымның пайымдауынша, олар ХІХ ғасырдың басында өмір сүрген Ақан, Біржандардың замандастары Дәурен сал, Төкен сал деген сал-серілердің жұрнағы, әнші-сазгерлер [4,5].

Кенжелеу қалыптасқан мектеп болса да, Жетісу жері бірталай әнші-композиторларды тудырған. Олардың алды Қапез, Пішан, Сәдіқожа, Сауытбектер болса, кейінгі әншілік өнер Қарға, Әсімхан, Дөнештермен жалғасқан.

„Жетісу әуендері” жинағында олардың өмірбаяны және шығармаларымен жақынырақ танысуға болады. Жетісу жеріне кең тараған Кененнің „Бозторғай”, „Көкшолақ”, Қапездің „Меркі”, „Айхай”, Пішанның „Қайша”, Сауытбектің „Ақ-

бөпе” сияқты әндерінің нотаға түскен композициялық құрылысынан бұл өлкенің авторлық-кәсіби әндерінің күрделілігін бірден аңғаруға болады. Бұл авторлардың әрқайсысы жеке зерттеуді қажет ететін тарихта қайталанбас тұлғалар.

Жалпы Жетісу жері, бұрынғы 19 облыстың төртеуін қамтиды. Ал қазіргі атаумен бұл өлкеге Алматы, Жамбыл, Шымкент облыстары кіреді. 1984 жылы шыққан Қазақ ССР-ның қысқаша энциклопедиясында бұл аймақтың орналасуы жайында былай жазылған: „Жетісу Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігі мен Қырғыз ССР-ның солтүстік бөлігін қамтитын тарихи аймақ. Ол жеті өзенмен шектеліп қоймайды. Жетісу — Алакөл көлінен бастап, Тарбағатай тауының сілемдеріне дейінгі, Талас жазығынан Қаратаудың етегіне дейінгі, Балхаш көлінен бастап Тянь-Шань, Кетпентау және Іле Алатауының жоталарына дейінгі аралықты қамтиды. ....Құрамына Лепсі, Басқан, Сарқант, Ақсу, Бүйен, Қаратал, Көксу өзендерінің қатарына Іле, Аягөз өзендерін де қосады” [5].

Жетісу әндерінің кейбіреулері арқа әндеріне ұқсаса, енді біреулерінен Алтай-Тарбағатай, Шығыс жақтың иісі аңқиды. Ал кейбір әндерінде Қытай, Моңғолия әндеріне тән пентатоникалық лад кездеседі. Жетісу әндерінің мұндай әрқилылығын тек қана жердің солай орналасуымен ғана түсіндіруге болатын сияқты. Жетісу әндерін зерттеу жұмысы, осы күні жақсы бастау алды деп айтуға болады. Дегенмен де жақсы, сенімді ой-пікір айту үшін әлде де өлкенің жағрафиялық орналасуын, тарихи тамырын терең зерттеу қажет.

ӘДЕБИЕТ

1. Темірбекова А. Қазақтың халық әндері. Алматы: Өнер, 1972.
2. Темірбаев Р. Қазығұрт әуендері. Алматы: Өнер, 1991.
3. Медеубекұлы С., Мүптекеев Б. Жетісу әуендері. Алматы: Өнер, 1998.
4. Жолдасбеков М., Төрқұлов Н. Тоқсан толғау. Алматы: Өнер, 1992.
5. Қазақ ССР-нің қысқаша энциклопедиясы. Алматы: Өнер, 1984.